

תשובת הרב יצחק נסים בדבר נשים ותלמוד תורה

מבוא

בעיזבוננו של הרב יצחק נסים (תרנ"ז–תשמ"א [1895–1981]), הרב הראשי של מדינת ישראל בשנים תשט"ו–תשל"ג (1955–1973), אשר ב"יד הרב נסים" מצויה תשובה משנת תשכ"א (1961) בנושא תלמוד תורה לנשים. תשובה זו נכתבה כמענה לפנייתו של הרב עקיבה טננבוים מבני-ברק. בפתח שאלתו ציין הרב טננבוים כי דבריו באים בתגובה לידיעה בעיתון שממנה השתמע כי הרב התיר לימוד תורה לנשים.

הרב טננבוים עצמו הזכיר את הכתבה במרומו, ולא הביא את מראה המקום המדויק. הכוונה היא לידיעה מאת מנחם ברש שראתה אור ב**ידיעות אחרונות**; אשר דווח בה כי במהלך הוועידה הארצית של "בני-עקיבא" שהתקיימה בחול-המועד פסח תשכ"א, הופיעה לפני הרב נסים משלחת של צירי הוועידה שביקשה לקבל את חוות דעתו בשאלת תלמוד תורה לנשים. העניין נגע לאולפנת "בני-עקיבא" בכפר פינס שהוקמה בראשית שנת הלימודים תש"ך–תשכ"א (1961–1960). מקצת חברי המשלחת תבעו להוציא אל מחוץ לתוכנית הלימודים את שיעורי הגמרא. לפי מה שנכתב בידיעה, הרב נסים פסק להחיר תלמוד תורה לנשים.

במכתבו לרב נסים, מנה הרב טננבוים ראיות שונות האוסרות תלמוד תורה לנשים. הרב נסים עצמו הבהיר בראש תשובתו כי הנסיבות כפי שתוארו בעיתון אינן מדויקות וכי הוא היה זה ששאל את חברי המשלחת בעניין לימודם של הבנים והבנות, ונענה כי הבנות לומדות משנה וכי הוא שיבחם על כך.

- 1 על קורות חייו של הרב נסים ראה א' בן-יעקב, **יהודי בבל בארץ-ישראל מהעליות הראשונות עד היום**, ירושלים תשמ"מ, עמ' 361–358; ש' מייזליש ומ' בניהו, **מן ההר אל העם: חייו ופועלו של הראשון-לציון הרב הראשי לישראל הרב יצחק נסים זיכרו לברכה**, תל-אביב 1993.
- 2 מ' ברש, 'הרב נסים פסק: מותר לבנות ללמוד תורה', **ידיעות אחרונות**, יום חמישי, כ' בניסן תשכ"א, 6.4.1961, עמ' 2.

עיקרה של תשובת הרב נסים לרב טננבוים הוא העלאת מגוון ראיות המתירות לימוד תורה לנשים, ובחתימת דבריו הוא שב והתייחס מפורשות ללימוד משנה בידי בנות בציינו כי המנהג בארץ מזה כמחצית היובל הוא שבנות לומדות משנה, ולא נמצא מי שיתנגד לדבר זה. שאלתו של הרב טננבוים ותשובתו של הרב נסים המתפרסמות כאן הן מושא מאמר זה. להלן נבקש לנתח אותן ניתוח מפורט ומקיף על רקען ועל מקורותיהן.³

ספר התשובות של הרב נסים **יין הטוב** ראה אור בירושלים בשנת תש"ז.⁴ בשנת תשל"ט הופיעה מהדורה חדשה של ספר זה בתוספת חלק שני.⁵ שיטתו הכללית של הרב הייתה עיון במקורות מספרות חז"ל ועד לאחרוני הפוסקים, דיון בדבריהם, ניתוח השאלה מכל צדדיה, והסקת מסקנות הלכה למעשה. ואולם משנתמנה הרב נסים ל"ראשון לציון" הגיעוהו שאלות רבות מן הארץ ומן התפוצות, ומכיוון שעתותיו לא היו בידו – תשובותיו היו קצרות, בלא הבאת השקלא והטריא.⁶ הרב מרדכי אליהו סבר כי נודעת חשיבות מרובה לתשובות אלה, אולם לא כך הייתה עמדתם של בני משפחת הרב נוכח דברים שהרב נסים עצמו כתב במבוא למהדורה השנייה של **יין הטוב**: "אכן נצטברו תחת ידי תשובות לרוב ולא דווקא בעניינים שראיתי טעם להדפיסן [...] מהן שיפות היו לשעתן ומהן שיש לעבור עליהן לעורכן ולהשלימן". לדברי הרב נסים, לא תמיד לבו נמשך לשוב לשאלות אשר להשקפתו היו "בחינת קמחא טחינא [...] לא עת כנוס לספר זה אלא מקצת מן השאלות והתשובות שהרבה נתייגעת בהן לבוא עד מקורן ולחשוף את שורשיהן".⁷

עם זאת, ניתן להבחין לאחרונה בניצני מגמה לפרסם תשובות מעיזבונו של הרב, לא מכבר ראו אור שתי תשובות של הרב נסים בנושא בת"מצווה.⁸ תשובתו בנושא נשים ותלמוד תורה מתפרסמת עתה על דפי גיליון זה.

3. אני מודה להנהלת "יד הרב נסים" שאפשרה לי לפרסם תשובה זו. תודתי שלוחה אף לרב יורם צהר, ראש אולפנת כפר פינס, אשר הביא לתשומת לבי מקורות מידע חשובים.
4. הרב יצחק נסים, **יין הטוב**, חלק ראשון, ירושלם תש"ז.
5. הנ"ל, **יין הטוב**, חלק ראשון ושני, ירושלים תשל"ט.
6. בתשובת הרב נסים בדבר נשים ותלמוד תורה המתפרסמת כאן כתב הרב מפורשות לקראת סיום התשובה כי אין עתותיו בידו להרבות בהבאת דוגמאות של נשים מלומדות. גם הרב טננבוים כתב במקום אחד במכתבו כי אין זמנו בידו ועל-כן אין באפשרותו להאריך.
7. הרב יצחק נסים, **יין הטוב**, לעיל, הערה 5, הקדמה שניה, בלא עימוד. ראה ש' מייזליש ומ' בניהו, **מן ההר אל העמ', לעיל**, הערה 1, עמ' 275–274.
8. ראה א' ארנד, 'חגיגת בת-מצווה בפסקי הרב יצחק נסים', ש' פרידלנד בן ארוה (עורכת), **בת-מצווה**, ירושלים תשס"ב, עמ' 115–109. זהו נוסח מורחב של מאמר שראה אור לראשונה ב**דף שבועי**, אוניברסיטת בר-אילן, מס' 315, פרשת וישלח, תש"ס, עמ' 5–2. שתי תשובות של הרב נסים נדפסו בספרו של עמיתו הרב הראשי הרב איסר יהודה אונטרמן, **שבת מיוחדת: שאלות ותשובות מארבעה חלקי שלחן ערוך (מכתב יד)**, ירושלים תשנ"ג, חלק אורח חיים, סימן ב, עמ' ד (תשובה בנושא לבישת ציצית כל היום); חלק יורה דעה, סימן מה, עמ' קצב–קצג (תשובה בעניין קביעת מזוזות במרפאות קופת-חולים). תשובה של הרב נסים בעניין ביטול קריאת

חוות דעתו של הרב נסים בעניין אולפנת כפר פינס

אולפנת כפר פינס לבנות נוסדה בל' מנחם-אב תש"ך (1960) על-ידי מר אלי ששר. להקמת האולפנת קדמה תקופת תכנון והיערכות באשר לעיצוב דמותה.¹⁰ במסגרת זו התקיימו דיונים בדבר התכנים הרוחניים שזמן הראוי להקנות לתלמידות, ואף שאלת לימוד התלמוד עלתה בדיונים אלה. ד"ר יוסף גולדשמידט, ששימש אז כמנהל האגף לחינוך דתי במשרד החינוך והתרבות ושדעתו נחשבה קובעת ומכרעת, סבר כי אין לשלול לימוד גמרא. אולם אין "זה יכול להיות כבישיבת הבנים ובאותה רמה". לדבריו, על התוכנית ביהדות לכלול תורה עם מפרשיה, נ"ך תוך שימת דגש על כתובים, משנה, דינים, אגדה ומחשבת ישראל. משנה יש להורות באופן שיהיה בה משום תמורה מסוימת ללימוד גמרא. בלימוד דינים יש לכלול אף הלכות שאינן מופיעות בתוכנית הלימודים הרגילה, ברמה גבוהה יותר, ואולי לקיים עיסוק מתאים בנושאים שונים ולפתח אותם לאור מקורות מספרות הראשונים והאחרונים.¹¹ במאמר שראה אור מעל דפי ביטאון תנועת "בני-עקיבא", **זרעים**, העלה מיכה בלומברג היבטים שונים הכרוכים בהקמת האולפנת. בין השאר הוא ראיין אדם בשם מרדכי, בוגר ישיבת "בני-עקיבא", שסבר כי על בנות האולפנת ללמוד לא רק מחשבה, כי אם אף סוגיות נבחרות בתלמוד.¹² לעומת הדעות הללו, הרב משה צבי נריה, מייסד ישיבת "בני-עקיבא" בכפר הרא"ה, כשנשאל על לימוד תורה שבעל-פה לבנות האולפנת השיב: "בכך אין צורך! אין זו בשום אופן ישיבה לבנות".¹³

בריאיין שפורסם ב**זרעים** זמן קצר לאחר פתיחת האולפנת, התווה מר אלי ששר את תוכנית הלימודים התורנית שביקש להקנות לבנות האולפנת.¹⁴ הוא ציין כי לבד מלימודי התנ"ך, בנות האולפנת תלמדנה אף מחשבת ישראל, תפילה והלכה: "לימוד הדינים יהיה צמוד ללימוד מקורות ההלכה – המשנה והגמרא". לדבריו, הדגש יושם על הצד המעשי בקיום המצוות: "לא נסתפק

התרגום, שאלה שעלתה בקרב עולי תימן, הובאה במאמרו של הרב א' חמאמי, 'לקט מתשובות מו"ר הרב יוסף בן דוד קאפח זצ"ל', ד' עמר וח' סרי (עורכים), **ספר זכרון לרב יוסף בן דוד קאפח זצ"ל**, רמת-גן תשס"א, עמ' 42–43, הערה 50.

9 'דור חדש של ישיבות ואולפנות בני-עקיבא', י' עזריאלי (עורך), **החינוך הדתי בנבחרותיו: 80 שנה לחינוך הדתי-לאומי בארץ-ישראל**, ירושלים תשמ"ז, עמ' 395.

10 גב' רחל ששר, רעייתו של מייסד האולפנת מר אלי ששר ז"ל, מסרה לי בשיחה טלפונית מחודש מרחשוון תשס"ג, כי זכור לה שבעלה נפגש עם הרב נסים במסגרת ההכנות לפתיחת המוסד, אולם תוכן השיחה אינו ידוע לה.

11 ראה ידידיה, 'כיצד נחנך את הבנות? (לסכום סדרת המאמרים בשאלת האולפנת)', **זרעים**, ד (רכג) (טבת תש"ך), עמ' ג.

12 מ' בלומברג, '...ואולי בשנה הבאה?', **זרעים**, א (רך) (תשרי תש"ך), עמ' ח-ט.

13 'האולפנת לבנות – הכרחית!', **זרעים**, ב (רכא) (מרחשוון תש"ך), עמ' ג. ראה עוד ל' רותנברג-פרידמן, **האולפנות הראשונות בתקופת היישוב: ניצני החינוך התורני-ציני לבנות**, רמת-גן תשס"ג, עמ' 32–33.

14 עמנואל, 'האולפנת – עובדה קיימת', **זרעים**, יג (רלב) (תשרי תשכ"א), עמ' ח-ט.

בלימוד הלכות אלא נחדיר לתודעת הבנות שכל הלכה הנלמדת יש לבצעה מיד כאשר היא נקריית לנו.¹⁵ מדובר היה אפוא בלימוד ההלכות המעשיות הנוגעות לנשים, תוך עיון במקורות ההלכה אף במשנה ובתלמוד. דעה זו קרובה לעמדה שהוצגה על ידי ד"ר גולדשמידט. עם זאת, נראה כי הרעיון המקורי של לימוד מקורות ההלכה מן התלמוד לא הגיע לכלל ביצוע ולא מומש וכי הבנות למדו משנה בלבד.¹⁶

הקמתה של האולפנא עלתה על סדר יומה של הוועידה הארצית השמינית של "בני-עקיבא" שהתקיימה בירושלים בחול-המועד פסח, תשכ"א.¹⁷ על-פי כתבתו של מנחם ברש שפורסמה ב**ידיעות אחרונות** בכ' בניסן, קמו ונזעקו צירים בתנועה וטענו שיש להוציא את לימודי הגמרא מתוכנית הלימודים נוכח איסור לימוד תורה שבעל-פה לנשים. מכיוון שהדעות בעניין זה היו שקולות, הוחלט לפנות מיד לרב נסים ולשאול לחוות דעתו.

וזה נוסח הידיעה ב**ידיעות אחרונות**:

ויכוח ער וסוער בשאלה אם מותר לבנות ללמוד תורה התעורר אתמול בוועידה הארצית של הנוער הדתי "בני עקיבא" בעקבות הדו"ח שנמסר על הפניות המרובות של צעירות דתיות הרוצות להתקבל לאולפנא-לבנות בכפר פינס. האולפנא שהוקמה לפני כשנה מהווה מעין "ישיבה" לבנות ורב כח-משיכתה עד שהנהלה אינה יכולה לעמוד בפני הזרם הבלתי-פוסק של בקשות נוכח כח הקליטה המצומצם. כיום לומדות שם כ-30 צעירות. קמו חברים, צירי הוועידה, ואמרו: כלום מותר לבנות ללמוד תורה? שהרי כל המלמד את בתו תורה כאילו לימדה טפלות! והכוונה, כמובן, לתורה שבעל-פה ולא לתורה שבכתב. לכן דרשו המתוכבחים להוציא מתכנית הלימודים באולפנא את שעורי הגמרא. מכיוון שהדעות היו שקולות יצאה משלחת אל הרב הראשי הגר"י נסים, מורכבת מבנים ומבנות והעלו בפניו את השאלה שהעסיקה אותם. הוציא להם הרב נסים ספרי קדמונים, הצביע על ברוריה, אחותן! של רבי מאיר שידענית גדולה היתה, סיפר כי בכורדיסטן בתקופת הזוהר היו נשים רבניות ועוד נשים היו גדולות בתורה ופסק לבסוף: מותר. חזרה המשלחת לאולם הוועידה והבנות צהלו משמחה. הן נחלו נצחון מלא ולאחר שנמסר דו"ח על פסק ההלכה של הרב הראשי – הוסרה השאלה מעל הפרק. בנות ישראל יסיפו

15 שם, עמ' ח.

16 בוגרות של המחזוריים הראשונים ששוחחתי עמן בחודש מרחשוון תשס"ג ציינו כולן שלא זכור להן כלל שלמדו סוגיות מהתלמוד. תודתי לרבנית בלהה גרינברג ולגב' בלהה יסרודן, בוגרות המחזור הראשון, ולרבנית חיה פטרון, בוגרת המחזור השני. והשווה, ל' רוזנברג-פרידמן, **האולפנות הראשונות בתקופת היישוב: ניצני החינוך התורני-ציני לבנות**, לעיל, הערה 13, עמ' 35–31, 45–44.

17 לפרטים מלאים על הוועידה ראה, **זרעים**, כ (רלט) (אייר תשכ"א).

ללמוד תורה באולפנא של בני עקיבא...¹⁸

על-פי הנאמר בכתבה, נקודת המוצא של הוויכוח נסבה על אודות לימוד תלמוד של בנות האולפנא לאור הנאמר: "כל המלמד את בתו תורה כאלו מלמדה תפלות".¹⁹ כסייעתא לעמדתו המתירה, הביא הרב נסים עדויות על הימצאותן של נשים למדניות. הוא פתח בדוגמה המוכרת של אשת רבי מאיר שנודעה בלמדנותה.²⁰ כן הפנה בכלליות לעובדה שבכורדיסטאן היו נשים רבניות. אחת הדוגמאות שאליה כיוון הרב הייתה בלי כל ספק אסנת מזרחי לבית ברזאני. אישה זו, בת המאה השבע-עשרה מכורדיסטאן, הייתה בתו של רבה של מוצול, ר' שמואל ברזאני, ואשת ר' יעקב מזרחי, שקיבל את ראשות הישיבה במוצול לאחר פטירת חמיו. תלמידת חכמים זו לימדה בישיבת בעלה בחייו ועמדה בראשה לאחר פטירתו. היא כונתה בפי יהודי כורדיסטאן "תנאית". כעדותה באחת מן האיגרות העבריות שחיברה, אביה לא לימדה שום מעשה ומלאכה חוץ ממלאכת שמים, ואף השביע את בעלה לבלתי עשות בה מלאכה. אישה זו חיברה פירוש על ספר משלי, חיבור שהיה מצוי עד לזמן האחרון בכתב-יד ושימש כסגולה, אם כי יש המייחסים אותו לבעלה.²¹

לאחר שציין כי בכורדיסטאן בתקופת הזוהר שלה היו נשים רבניות, המשיך הרב נסים, על-פי הדיווח בידענות אחרונות, ודיבר על הימצאותן של נשים למדניות נוספות: "ועוד נשים היו גדולות בתורה". דבריו אלה מתייחסים בכוללנות להימצאות נשים למדניות לאורך הדורות, והם אינם מוסבים בלעדית על יהודי כורדיסטאן.²²

בהזכרת הנשים המופלגות בתורה בפני צירי ועידת "בני-עקיבא", בנים ובנות, דומה שטמון היה מסר חינוכי ברור. הרב עצמו עורר את הנוער להציב לנגד עיניו את דמויותיהן של ברויה ושל עוד נשים כמותה ואת לימודן כיעד שיש לשאוף אליו. התשתית ההלכתית ביחס לברוריה אפשר ובוארה בדברי החיד"א בחיבורו טוב עין: "ובברוריא שהכירו בה שהיתה כונתה ללמוד בכל לבה וגדל שכלה לכך למדה".²³

- 18 ראה לעיל, הערה 2. הכתבה בידענות אחרונות מוזכרת בקצרה ובפרפרזה בספר הביוגרפי על הרב נסים, מן ההר אל העם, לעיל, הערה 1, עמ' 232 – 231.
- 19 ראה, משנה, סוטה ג, ד; סוטה כא, ע"ב; ירושלמי, חגיגה א, א, עה ע"ד. למקורות מקבילים נוספים ראה, מסכת סוטה, מהדורת א' ליס, סוטה – כך ראשון, ירושלים תשל"ז, עמ' רעט–רפא, ש–שא.
- 20 בהקשר זה מעניין לציין כי הרב נסים העניק את השם ברויה לאחת מבנותיו.
- 21 על הרבנית מזרחי ראה א' מלמד ור' לוי מלמד, 'הרבנית אסנת: ראש הישיבה בכורדיסטאן', מעמים, 82 (תש"ס), עמ' 178 – 163; מ' בניהו, 'רבי שמואל ברזאני ראש גולת כורדיסטאן: תקנות איגרת-תוכחה שירים ופיוטים משלו ומשל אחיו רבי יצחק', ספנות, ט (תשכ"ה), עמ' כז. על הפירוש למשלי ראה, א' בן-יעקב, קהילות יהודי כורדיסטאן, ירושלים תשמ"א, עמ' 37, הערה 49. ראה עוד א' בראוור, יהודי כורדיסטאן, ירושלים תש"ח, עמ' 149, שציין לדוגמאות אחדות נוספות של נשים מלומדות בכורדיסטאן.
- 22 לעומת זאת, מן הנאמר בפרפרזה על דבריו אלה בספר מן ההר אל העם (ראה לעיל, הערה 18): "וכי בכורדיסטן בתקופת הזוהר היו נשים רבניות ונשים גדולות בתורה", משתמע כי מדובר בנשים גדולות בתורה בכורדיסטאן.
- 23 ר' חיים יוסף דוד אולאי, שו"ת טוב עין, הוסיאטין תרס"ד, סימן ד, ה ע"ב.

ראוי להעיר כי המציאות של נשים למדניות לא הייתה זרה לרב נסים עצמו, יליד בגדד, קהילה אשר קיימות לגביה ידיעות אחדות על נשים למדניות. ר' יוסף חיים מבגדד (תקצ"ג או תקצ"ה – תרס"ט [1833 או 1835]) העיד כי הנשים בביתו היו משכימות מידי יום ביומו, קודם עלות השחר, ולומדות "פתיחת אליהו" ולימודים נוספים. זקנתו הייתה לומדת שמונה עשרה פרקי משנה. אף בליל הושענא רבה היו הנשים בביתו של ר' יוסף חיים ניעורות ולומדות את ספר דברים ואת ספר תהילים.²⁴ עדות נוספת ללמדנותן של נשים בבגדד נשתמרה בתשובה שהופנתה לר' צדקה חוצין (תנ"ט – תקל"ג [1773 – 1699]) שממנה אנו שומעים כי חתן שהיה צריך לבחור בין שתי אחיות ביכר להינשא לבת "היודעת ללמוד תורה".²⁵ בהקשר זה ראוי להוסיף כי כתביו של ר' צדקה חוצין פורסמו בהשתדלותו של הרב נסים עצמו, מרביתם מתוך שני כרכים של כתב יד שלו שנרכשו על ידי הרב נסים ואשר מצויים בגנזיו.²⁶

הרב נסים אף בא בחליפת מכתבים ענפה עם אישה ששמה יצא לפניה בלמדנותה, פרחת (פלורא) ששון (תר"ז – תרצ"ו [1856 – 1936]). שנים רבות הפנתה אישה זו לרב שאלות בענייני הלכה ובירור עניינים בתנ"ך, בתלמוד ובפוסקים, והרב נסים נהג לציין בתשובותיו את המקורות ההלכתיים הדנים בנושא המבוקש. שלוש שאלות משאלותיה ותשובות הרב עליהן נדפסו בחלקו הראשון של שו"ת **מין הטוב**.²⁷ מקצת השאלות והתשובות האחרות פורסמו על ידי החוקר אברהם

24 ר' יוסף חיים מבגדד, **רב פעלים**, חלק ראשון, ירושלם תרס"א, קונטרס סוד ישרים, סימן ט, צח ע"א – ע"ג. תשובה זו שבה ונדפסה מאוחר יותר בשנינויים קלים בספרו של המחבר, **עוד יוסף חי**, ירושלם עת"ר, הלכות שנה ראשונה, פרשת וישלח, אות א, טו ע"ד – טז ע"ב. השווה אף הג"ל, **בן איש חי**, בגדאד תרע"ב, הלכות שנה הראשונה, פרשת וישלח, אות ו, טו ע"ב. וראה אף ר' לוי, 'נשים ואמירת תיקון חצות', **ותורת חסד על לשונה**, ירושלם תשס"ג (בדפוס). ראו עוד את תשובתו של המחבר בספרו **תורה לשמה** בעניין אמירת קריש מפי נשים (ר' יוסף חיים מבגדד, **תורה לשמה**, ירושלם תשל"ג, סימן כז, עמ' לו – לז). השאלה שהופנתה אליו מתייחסת לאדם שהייתה לו בת יחידה גדולה. הוא ציווה קודם פטירתו שילמדו שמונה עשרה בני אדם בביתו בשניים – עשר החודשים הראשונים לאחר פטירתו וזהר ומשניות, ואחר הלימוד תעמוד בתו ותאמר קריש, "כי היא היתה למדנית ויודעת ללמוד תנ"ך". השואל ביקש לדעת אם יש לקיים את צוואת האב. הרב עצמו פסק בעניין זה לאסור, מחשש שתצא תקלה שהבת תבוא לומר קריש אף בתפילה שהוא קריש של חיוב. אפשר אף שיחשבו שהיא מצטרפת למניין העשרה, ושמה תוכל להוציא את הגברים ידי חובה. כן קיים החשש כי לצורך אמירת קריש תבקש להיכנס לעזרת הגברים. וראה עוד שם, סימן קסו, עמ' קכד.

25 ר' צדקה חוצין, **צדקה ומשפט**, שו"ת לחלק אבן העזר, תל-אביב תשל"ה, סימן יז, עמ' קסד – קעו. ראה גם ש' אסף, 'תולדות היהודים בקורדיסטאן ושכנותיה', **מאסף ציון**, ו (תרצ"ד), עמ' פט – צד (הג"ל, **באהלי יעקב: פרקים מחיי התרבות של היהודים בימי הביניים**, ירושלם תש"ג, עמ' 124 – 120), שהזכיר תשובה זו מתוך כתב יד שו"ת **צדקה ומשפט**.

26 ראה הרב יצחק נסים, 'הקדמת המשתדל והמו"ל', ר' צדקה חוצין, **צדקה ומשפט**, חלק א, ירושלם תרפ"ו, בלא עימוד; הג"ל, 'דברי מרן הראשון לציון הרב הראשי לישראל הרב יצחק נסים יצ"ר', ר' צדקה חוצין, **צדקה ומשפט**, שו"ת לחלק אבן העזר, שם, בלא עימוד; הג"ל, 'הקדמת הרה"ג יצחק נסים שליט"א', ר' צדקה חוצין, **צדקה ומשפט על אורח חיים יורה דעה חושן משפט**, ירושלם תשל"ח, בלא עימוד.

27 הרב יצחק נסים, **מין הטוב**, חלק ראשון, לעיל, הערה 4, סימן ט, יג ע"א – יט ע"ב; סימן יג, כב ע"ב – כג ע"ד;

בן-יעקב.²⁸

כאמור, שלא כפי שפורסם בעיתון, הרב נסים עצמו כתב בתשובתו לפנייתו של הרב טננבוים כי תיאור פני הדברים אינו נכון וכי הוא היה זה ששאל את חברי המשלחת בדבר לימודם של הבנים והבנות. כשנאמר לו שהבנות לומדות משנה, הוא שיבחם על כך. כפי הנראה, שבח זה כלל את הראיות על הנשים הלמדניות.

פרשת חוות דעתו של הרב נסים על אודות האולפנא אינה מופיעה בעיתון הערב השני של אותה העת, **מעריב**, ואף לא **בהצפה**. ביטאונה של "בני-עקיבא" **זרעים** מחודש אייר תשכ"א, הוקדש כולו לוועידה השמינית של "בני-עקיבא", ואין בו כל הד לעניין הזה. בוועידה זו של "בני-עקיבא" התקבלה ההחלטה הבאה בנוגע לאולפנא:

הועידה שמחה שחלוש שנים על הקמת מוסד חנוכי תורני לבנות, הוגשם בעז"ה בהקמת האולפנא בכפר פינס.

הועידה מאחלת לאולפנא שתתבסס ותתרחב ותתחנך חברות רבות לחיי תורה ועבודה.²⁹

שאלתו של הרב עקיבה טננבוים

שאלתו של הרב עקיבה טננבוים, המשתרעת על עמוד אחד בכתב ידו, נושאת את התאריך כ"ו בניסן תשכ"א. הרב טננבוים שיגר אפוא את מכתבו לרב נסים ימים אחדים לאחר פרסום הכתבה **בידיעות אחרונות** בכ' בניסן. בפתח דבריו הביע הרב טננבוים את השתוממותו על ההוראה שהובאה באחד מעיתוני הערב של השבוע החולף משמו של הרב נסים כי הוא מתיר תלמוד תורה לנשים. הרב טננבוים עצמו, כאמור, לא ציין את מראה המקום המדויק של הכתבה העיתונאית.

סימן מג, סג ע"ג – סד ע"ג (הנ"ל, **יין חטוב**, חלק ראשון ושני, לעיל, הערה 5, אורח חיים, סימן ט, עמ' לד – מז; שם, סימן יג, עמ' נג – נו; שם, סימן מג, עמ' קלה – קלז).

28 ראה, א' בן-יעקב, **פריקים בתולדות יהודי בבל**, כרך א, ירושלים תשמ"ט, עמ' 337 – 325. על פריחה ראה שם, עמ' 138 – 115. בתשובה שכתב הרב נסים לאחר הסתלקותה של פריחה, אל בנה דוד, הוא ציין כי שמע מפי ר' שלמה אליעזר אלפנדרי כי כשיקרה בדמשק עם בנה, נשאה ונתנה עמו בהלכה. הרב נסים כתב לבנה כי ברצונו לפרסם דברי תורה אלה, ועל – כן ביקש לדעת באיזו שנה התקיימה הנסיעה. ראה, בן-יעקב, שם, כרך ב, עמ' 371 – 372. בן-יעקב לא הפנה לפרסום כלשהו של הרב נסים, ונראה כי בסופו של עניין הדברים לא התפרסמו. לפי דברי הרב נסים בהקדמתו לכרך הראשון של כתביו בדפוס של ר' צדקה חוצין, פריחה ששון היא שיוזמה את הפרסום. ראה, הרב יצחק נסים, 'הקדמת המשתדל והמיוזל', ר' צדקה חוצין, **צדקה ומשפט**, חלק א, לעיל, הערה 26, בלא עימוד.

29 'החלטות הועידה השמינית', **זרעים**, כ (רלט) (אייר תשכ"א), מוסדות חינוך, סעיף ב, עמ' יח.

בנוגע לנאמר בדיעה זו כתב: "ומסתמיות הלשון נראה שהוא נגד ההלכה הפסוקה ממצוקי ארץ, אשר כולנו חייבים להשמע להוראותיה ולהשתדל בהקמתה ולהביאה למציאות חיינו ולאור באורה". וכן הוסיף כי הוא מכיר באופן אישי את השואלים³⁰ ושכן הם מעוניינים להישמע להלכה. על מורי ההוראה מוטלת החובה למלא את צימאונם זה לדבר ה'. בקביעת פסק הלכה, אף אם קיים כרגיל מקום להתיר עניין כלשהו, יש למצוא את הסייגים והחומרות, מכיוון שמצויה חובה לגדור את הבקעות הרבות. אולם במקרה הנדון של תלמוד תורה לנשים קיימים איסורים מפורשים, ויש להיזהר מלנקוט עמדה מקילה.

הרב טננבוים הביא מקורות שונים האוסרים תלמוד תורה לנשים. הוא הסתייע ראשית בהלכה הפסוקה בשולחן ערוך³¹, שיסודה בדעתו של הרמב"ם בהלכות תלמוד תורה.³² חלקה הראשון של ההלכה בשולחן ערוך מציין כי אישה שלמדה תורה יש לה שכר, אך אין שכרה מגיע לשכר האיש, משום שאינה מצוה ועושה. מכאן אפשר אמנם להסיק כי האישה מקבלת שכר על לימודה זה וגם מי שמלמדים אותה מקבלים שכר. אולם בהמשך ההלכה נאמר כי אף שיש לאישה שכר, ציוו חכמים שלא ללמדה. הרב טננבוים ציין כי הסוגיות התלמודיות בבבלי ובירושלמי סוטה מבארות את דבר האיסור³³, ובירושלמי סוטה אף הרחיקו לכת ואמרו: "ישרפו דברי תורה ואל ימסרו לנשים". לגישת הרב טננבוים, לא זו בלבד שקיים איסור ללמד תורה לנשים, אלא שיש לנקוט תחבולות שונות כדי למנוע מהן את הלימוד.³⁴

אמנם הנשים מברכות את ברכת התורה ואומרות את התיבות "ועל בריךך שחתמת בבשרנו"

- 30 הרב טננבוים לימד ב"מדרשית נעם" בפרדס חנה, וקרוב להניח כי מתוקף תפקידו הכיר את מקצת הצירים.
- 31 שולחן ערוך, יורה דעה, סימן רמו, ו.
- 32 רבינו משה ב"ר מיימון, משנה תורה, ספר המדע, א, מהדורת ש' פרנקל, ירושלים – בני ברק תשס"א, הלכות תלמוד תורה, א, יג, עמ' פז.
- 33 סוטה כא, ע"ב; ירושלמי, סוטה ג, ד, יט ע"א.
- 34 הרב טננבוים לא ציין כל מקור להשקפתו זו. נקודה זו ראויה לבירור מעמיק יותר תוך בחינת מכלול המקורות בנושא נשים ותלמוד תורה. יצוין רק כי דבריו אלה מנוגדים לנאמר בפרישה לטור (ר' יושע ולק כ"ץ, פרישה, ארבעה טורים השלם, טור יורה דעה, חלק י, ב, ירושלים תשנ"ג, סימן שמו, טו, עמ' יב), שממנו עולה כי גם במקום שהאב אינו רשאי ללמדה, "כי הוא אינו יודע מה שבלבה", לא נאסר עליה ללמוד לעצמה. אדרבה, "אם למדה לעצמה אנו רואין שיצאה מהרוב". ראה אף את המסופר על הרבנית פריידא, אמו של ר' שלום מרדכי הכהן שבדרון, שביקשה מבעלה, ר' יצחק, ללמדה גמרא. בעלה השיבה כי מדין הגמרא אסור לו אמנם ללמדה, אולם ישתדל מעתה ואילך ללמוד בקול, כדי שתוכל להאזין כאוות נפשה. ואכן נכדיה סיפרו עליה כי ידעה היטב את מסכת ביצה (קול חוצב: אבני דרך מחייו של הכהן הגדול מאחיו רבי שלום מרדכי הכהן שבדרון זצ"ל, ירושלים ה'תשנ"ט, עמ' 99). סיפור זה הובא בעיבוד בחיבורו של ר' יצחק זילברשטיין, רבה של שמונת רמת אלחנן בבני ברק, מ"מ צורן (עורך), טובך יביעו, חלק שני: במדבר – דברים, בני ברק תשנ"ט, פרשת ואחחנן, עמ' רכו – רכו. המובא בחיבור זה מיוסד על מאמרי חיווק, השקפה ומוסר שנישאו על ידי הרב. ראה גם דבריו להלן, הטקסט ליד הערה 61. ראה ביתר הרחבה י' לוין, "למדני גמרא": על נשים שביקשו מיוזמתן האישי ללמוד תלמוד, ידע עם, כח (64 – 63) (בדפוס).

בברכת המזון. אמירות אלה מתייחסות להלכות הנוגעות אליהן. אולם את ההלכות האלה יש ללמד כפשוטן, וחוברה למנוע מנשים פלפולי יתר, דעה שהחזיק בה הב"ח בביאורו לטור, יורה דעה, סימן רמ"ו.³⁵ הרב טננבוים לא הביא בלשונם את דברי הב"ח. חכם זה כתב כי אין ללמד "לנשים כמו לאנשים לימוד דרך קבע אלא שמיעה גרידא לפי שעה מצוה היא כמו בפרשת הקהל כדי שידעו לקיים המצוות אבל לימוד דרך קבע לכתחלה לא". הרב טננבוים הוסיף וציין: "וגם בענין תושב"כ [תורה שבכתב] מצינו לגירסת הטור לאסור". כוונתו היא להלכה המופיעה בטור יורה דעה בדבר איסור תלמוד תורה לנשים, הלכה המובאת מפורשות משמו של הרמב"ם.³⁶ בדברי הרמב"ם עצמו נאמר: "אמרו חכמים כל המלמד את בתו תורה כאילו לימדה תפלות. במה דברים אמורים בתורה שבעל פה. אבל תורה שבכתב לא ילמד אותה לכתחלה ואם למדה אינו כמלמדה תפלות". ואולם גרסת הטור היא שלשון המשנה: "כאלו מלמדה תפלות" מוסבת על התורה שבכתב: "אמרו חכמים כל המלמד לבתו תורה כאילו מלמדה תפלות במה דברים אמורים בתורה שבכתב אבל בתורה שבעל פה לא ילמד אותה בתחלה ואם לימדה אינו כמלמדה תפלות".³⁷ הרב טננבוים ציין כי הרמב"ם אסר לימוד תורה שבכתב לנשים לכתחילה. אמנם מן הכתוב במשנת נדרים: "אבל מלמד הוא את בניו ואת בנותיו מקרא",³⁸ עולה כי לימוד מקרא הותר לנשים, אבל הרמב"ם לא ציין זאת. בהקשר זה כתב הרב טננבוים כי קיים אצלו ספק בעניין זה וכי עתה אין זמנו בידו להאריך.

בסיום מכתבו, הזכיר הרב טננבוים כי הוא סמוך ובטוח כי כל מעשי הרב נסים הם לשם שמים, ושלה לרב רוב ברכות, שיוכה להרבות תורה ודעת בקרב עם ישראל, שיוכה לשבת על מדין לאורך שנים, ושיוכה לביאת גואל צדק.

תשובתו של הרב נסים בדבר נשים ותלמוד תורה

בראש תשובתו של הרב נסים לרב עקיבה טננבוים, הנושאת את התאריך ט' באייר תשכ"א, מכתב שנרפס במכונת כתיבה, כתב הרב כי הפרטים שפורסמו בעיתון אינם מדויקים. ושלא כמו שנאמר שם, הוא לא נשאל על ידי בני-האדם שמדובר בהם אם מותר לנשים ללמוד גמרא, אלא הוא הוא שהעלה בפניהם את שאלת לימודם של הבנים והבנות. לגבי הבנות נאמר לו כי הן לומדות משנת ברכות, והוא שיבחם על כך. כפי שכבר נאמר, נראה כי דברי שבח אלה כללו את העדויות האחדות

35 ר' יואל סירקש, בית חורש, ארבעה טורים השלם, שם, סימן שמו, ז, עמ' יב.

36 טור, סימן שמו, ו, שם, עמ' יב.

37 הבית יוסף עצמו דחה את שיטת הטור בשתי ידיים בקובעו כי חלה טעות סופר (שם, ד"ה "ומ"ש במה דברים אמורים בתורה שבכתב אבל בתורה שבעל פה וכו'"). לעומתו, הפרישה ביקש לקיים את גרסת הטור וטען "שיש הפסד יותר כשמוציאה תורה שבכתב בדברי הבאי מאשר יש בחורה שבעל פה" (שם, אות טז). ראה גם את דברי ר' חיים אבועאלפייא (מקראי קדש, אומיר תפ"ט, ק"ז ע"א) שהכריע כי גרסת הטור עיקר, וכן ראה את השגותיו של ר' חיים יוסף דוד אוזלאי (בריית יוסף ח"ב, ליוורנו תקל"ד, יורה דעה, סימן רמ"ו, ח, ק ע"ב) על עמדה זו.

38 משנה, נדרים ד, ג. משנה זו מופיעה בבבלי נדרים לה, ע"ב, כפי שנוכר מפורשות בשאלתו של הרב טננבוים. יוער כי התיבות "ואת בנותיו" אינן מצויות בכתבי היד של המשנה והתלמודים.

שהעלה בדבר הימצאותן של נשים למדניות במהלך הדורות. גם בתשובתו זו לרב טנבוים הפנה הרב נסים, לאחר הבאת הראיות ההלכתיות, לדוגמאות ספציפיות אחדות של נשים למדניות. בסיום תשובתו, ציין הרב כי מזה עשרים וחמש שנה הבנות לומדות משנה ולא קמו עוררין ללימודן זה. בהקשר זה יש לומר כי תוכנית המזרחי משנת תרצ"ב (1932) קבעה את תוכני הלימוד במשנה לבנים ולבנות בבתי-הספר היסודיים.³⁹

השתנות העתים

גוף תשובתו של הרב נסים יוחד להבאת ראיות שונות התומכות בגישתו המתירה לנשים ללמוד תורה. הוא העיר תחילה כי מוטב בעיניו שבנות תלמדנה תורה משתעיניה בחיבורים כדוגמת ספרי מינות ואהבה. הוא נימק זאת בהשתנות העתים; בדורות האחרונים בנות רבות למדו בבתי-ספר וקראו ספרים שאותם הגדיר "מסוכנים". הנזק העלול לצמוח מכך רב לאין-שיעור לעומת החשש שהועלה בעניין לימודן תורה, שזה כמלמדה תפלות.⁴⁰ הרב שב על דבריו בקובעו כי ראוי יותר "שיתעסקו בד"ת ממה שיקראו בספרי כפירה".

לאחר שאמר דעתו זו, ציטט הרב נסים מדברי החפץ חיים בחיבורו **לקוטי הלכות** לסוטה כא ע"ב, שם מופיעה הסוגיה המוסכת על משנת סוטה ג, ד, הדנה בלימוד תורה לנשים.⁴¹ בהערה שם נכתב כי כוחו של איסור תלמוד תורה לנשים – שכלל איסור לימוד תורה שבעל-פה לכתחילה ואיסור לימוד תורה שבכתב בדיעבד, כהגדרת הרמב"ם בהלכות תלמוד תורה – היה יפה בדורות הקודמים שעה שכל אחד דר במקום אבותיו, וההליכה בדרכי אבות הייתה הנורמה המקובלת, שאז היה אפשר לסמוך על העברת המסורות מדור לדור. אולם תמורות שונות שהתחוללו מחייבות לימוד תורה לנשים: קבלת האבות שנתרופפה עד לבלי הכר; הבנים שרבים מהם לא התגוררו בקרבת הוריהם; בנות שזכו לחינוך כללי שבמסגרתו למדו קרוא וכתוב בשפת המקום. החפץ חיים סבר כי לאור הנסיבות הללו, מצווה גדולה ללמד את הבנות תנ"ך וספרי מוסר כגון מסכת אבות ומנורת המאור, כדי לחזק בקרבן את האמונה, שאם לא כן הן עלולות לסור לגמרי מדרך ה'. מפשט הנאמר ב**לקוטי הלכות** עולה כי היתרו של החפץ חיים שבנות ילמדו תורה וספרי מוסר נועד למלא את המטרה המוגדרת והמוצהרת של השרשת אמונת היהדות, וזהו היתר שבדיעבד מכורח השתנות העתים. נראה כי הרב נסים ראה את היתר החפץ חיים ללימוד מסכת אבות, כדוגמה בלבד, להיתר

39 י' איזנברג, **חמישים שנות לבשים: על תהליכים ומגמות בתוכנית הלימודים בתורה שבעל פה**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 52–46. ראה גם מאמרו של י' שורק, 'לתולדות הוראת המשנה בבית הספר הממ"ד', **נטועים**, א (תשנ"ד), עמ' 84–75.

40 ראה לעיל, הטקסט ליד הערה 19.

41 ר' ישראל מאיר הכהן, **לקוטי הלכות**, פיעטקוב תרע"ח, סוטה, הערה *** , יא ע"א.

לימוד משנה בכלל. פוסקים אחרים לעומתו, תפסו את דבריו כמשמעות מצמצמת ודווקאית.⁴² החפץ חיים עצמו בהערה שקדמה להערתו זו בעניין לימוד תורה לנשים, התריע על לימוד כתבי לצון ודברי חשק ולנערות, בצינו כי מי שמרגיל את עצמו בכך הוא בגדר הקורא בספרים החיצוניים.⁴³ מדברי הרב נסים בתשובתו לרב טננבוים ניכרת השפעתה של הערה זו. ראוי להוסיף כי החפץ חיים הביע את השקפתו בדבר נשים ותלמוד תורה גם במועד מאוחר יותר, בנוגע לייסוד רשת בתי-הספר של "בית יעקב".⁴⁴ במכתב משנת תרצ"ג כתב באורח דומה למה שנאמר בלקוטי הלכות, כי כל החששות והפקפוקים בעניין תלמוד תורה לבנות אינם חלים בימינו ואינם תקפים: "כי לא כדורות הראשונים דורותינו, אשר בדורות הקודמים הי' לכל בית ישראל מסורת אבות ואמהות לילך בדרך התורה והדת ולקרא בס' צאינה וראינה בכל ש"ק [שבת קודש]. משא"כ [מה שאין כן] בעוה"ר [בעונותינו הרבים] בדורותינו אלה". ולכן יש לפעול למען הקמת בתי ספר רבים מסוג זה.⁴⁵

חיוב נשים בלימוד ההלכות הנוגעות אליהן

הרב נסים ציין כי למעשה אין אנו זקוקים לנאמר בלקוטי הלכות על מנת להתיר תלמוד תורה לנשים, שכן נשים חייבות בלימוד ההלכות הנוגעות אליהן. לאישוש דבריו אלה הביא שורת מקורות. הוא הפנה תחילה לסמ"ג, אם כי לא הביא את דבריו בלשונם או את עיקרם. עניין זה מופיע בהקדמת ספרו של ר' יצחק מקורביל **עמודי גולה** הנודע אף בכינוי "**ספר מצות קטן**" (**סמ"ק**). הקדמה זו נתחברה בידי תלמידי המחבר ובה נאמר כי כתב לנשים את המצוות הנוהגות בהן, הן מצוות עשה והן מצוות לא תעשה, בסוכרו "שיעילו להן קריאה והתלמוד והדרדוק בהן כאשר יועיל עסק תלמוד לאנשים".⁴⁶

42 ראה 9, M. Weinberger, 'Teaching Torah to Women', *Journal of Halacha and Contemporary Society*, (1985), pp. 43-52; מ' הלינגר, **תלמוד תורה של נשים לאור המקורות**, עבודת גמר לתואר מוסמך של אוניברסיטת בר-אילן ברמת-גן, תשנ"ד, עמ' 82-62.

43 ר' ישראל מאיר הכהן, **לקוטי הלכות**, לעיל, הערה 41, הערה **, יא ע"א.

44 **ספר היובל ה-25 של בית הספר התיכון והסמינר לגנות ולמדות "בית יעקב" בתל-אביב**, תל-אביב תשכ"א, עמ' 9.

45 ראה גם ר' זלמן סאראטשקין, **הרצה והדבור**, חלק ראשון, ווארשא תרצ"ז, דרוש יז, עמ' שו-שז.

46 ר' יצחק בן יוסף מקורביל, **ספר עמודי גולה** [...] **הנקרא ספר מצות הקצר**, קושטנינא שס"ט-רע"ו, הקדמה, בלא עימוד. כבר בדפוס השני של חיבור זה נשמטה התיבה "והתלמוד" (ראה, ר' יצחק בר' יוסף מקורביל, **ספר עמודי גולה הנקרא ספר מצות הקצר**, קרימונה שט"ז, הקדמה, בלא עימוד). בספרו של רבינו משה מקוצי, **ספר מצות גדול**, רומה קדם ר"מ, מצוות עשה יב, בלא עימוד, מובאת דעת הרמב"ם בהלכות תלמוד תורה, א, יג, לעיל, הערה 32, כי משנת סוטה הקובעת כי המלמד את בתו תורה כאלו מלמדה תפלות מתייחסת לתורה שבעל-פה דווקא. החלפה זו בין **הסמ"ג לסמ"ק** מצויה במקורות אחדים, ובהם במקורות האלה: רבינו יעקב

לאחר מכן ציטט הרב נסים את שנאמר ב**ספר חסידים**⁴⁷ כי אדם חייב ללמד את בנותיו את ההלכות הנחוצות להן לקיומן המעשי של המצוות, שכן בימי חזקיה הכול ידעו אפילו הלכות טומאה וטהרה,⁴⁸ שהיו הלכות שנהגו באותה תקופה.⁴⁹ האיסור לנשים ללמוד תורה חל על לימוד התלמוד לעומקו, טעמי המצוות וסודות התורה.

הרב נסים הוסיף כי הוא תמה על מהרי"ל שלא הזכיר את העמדה המוצגת ב**ספר חסידים**. את דברי מהרי"ל עצמם הוא לא הביא, והכוונה היא לתשובה שבה כתב מהרי"ל כי למרות העובדה שנשים חייבות לקיים את כל מצוות הלא-תעשה וכן את מצוות העשה שאין הזמן גרמן, אין ללמד את הבת תורה שזה כמלמדה תפלות, אלא יש ללמדן בדרך הקבלה "כאשר אנו רואין בדורינו שבקיאות הרבה בדיני מליחה הדרחה וניקור והלכות נדה וכיוצא בזה, והכל על"פ הקבלה".⁵⁰

לאחר מכן הזכיר הרב נסים את הנאמר ב**בית יוסף** כי קיימת חובה לקרוע אף על אישה שהסתלקה מן העולם.⁵¹ עניין זה מתקשר לנאמר במסכת שבת (קה, ע"ב) ובמסכת מועד קטן (כה, ע"א) כי העומד על המת בשעת יציאת הנשמה חייב לקרוע, הלכה שהובאה בטור יורה דעה.⁵² **הבית יוסף** הביא את שתי ההנמקות המצויות בביאוריו של רש"י למאמר זה.⁵³ לפי הנאמר במועד קטן (ד"ה 'לספר תורה'), התורה קרויה נר והנשמה קרויה נר. מכאן הסיק **הבית יוסף** כי מכיוון שאף נשמתה של האישה קרויה נר, יש לקרוע גם על אישה, ואין להבחין בעניין זה בין גברים לנשים. לפי רש"י במסכת שבת (ד"ה 'לס"ת שנשרף'), יש לקרוע על נשמת ישראל שניטלה, שאין לה ריק בישראל שאין בו תורה ומצוות, ולדברי **הבית יוסף** אישה "איתא במצות וגם בתורה איתא שהרי צריכה

מולין, **שורית מהרי"ל החדשות**, מהדורת י" סץ, ירושלים תשל"ז, סימן מה, אות ב, עמ' נג, והערה 2, כתב"יד בריטיש מוזיאום; ר' יעקב ברוך לנדא, **האגור השלם**, מהדורת מ' הרשור, ירושלים ה' תש"ך, הלכות תפילה, אות ב, עמ' יח; **בית יוסף, ארבעה טורים השלם**, טור אורח חיים, א, ירושלים תש"ג, סימן מז, עמ' רכא, אות יד; רמ"א, **שולחן ערוך**, יורה דעה, סימן רמו, ו. ראה גם להלן, הערות 59–54.

47 רבינו יהודה החסיד, **ספר חסידים**, מהדורת ר' מרגליות, ירושלים תשי"ז, סימן שיג, עמ' רמד–רמה.

48 ראה, סנהדרין צד, ע"ב. וכן, רבנו שמעון הדרשן, **ילקוט שמעוני על נביאים**, נביאים ראשונים, מהדורת ד' הימן ו' שילוני, ירושלים תשנ"ט, מלכים ב, רמז רלה, עמ' 550. **בספר חסידים** עצמו ההתייחסות היא ל"טהרות וקדשים".

49 ראה, ר' יוסף שאול נאטאנזאהן, **שואל ומשיב**, מהדורא רביעאה, חלק שלישי, לעמבערג תרל"ז, סימן מא, מא ע"ג.

50 רבינו יעקב מולין, **שאלות ותשובות מהרי"ל**, מהדורת י" סץ, ירושלים תש"מ, סימן קצט, עמ' שטו–שטז. השאלה עצמה מופיעה שם, סימן קצג, ז, עמ' שח.

51 ר' יוסף קארו, **בית יוסף, ארבעה טורים השלם**, טור, יורה דעה, חלק י, ב, לעיל, הערה 34, סימן שמ, ה, עמ' קפג–קפד.

52 טור, יורה דעה, שם.

53 ביאור רש"י הנדפס במועד קטן איננו למעשה פירושו, כפי שהראה א' קופפר אשר פרסם את מה שאפשר להניח כי היא מהדורתו המקורית המתוקנת של הפירוש, שהוגה על–ידי רש"י. ראה, א' קופפר, **פירוש רש"י למסכת מועד קטן**, ירושלים תתשכ"א, מבוא, עמ' ט–יז. לפירוש רש"י לקטע הנדון ב**בית יוסף** ראה שם, עמ' 79.

ללמוד מעשה המצוות שהיא חייבת". נימוק זה הובא בתשובת הרב נסים.

הרב נסים המשיך והפנה לשני מקורות נוספים, שלא פירט בהם. המקור הראשון הוא קטע **בדרישה** שבו נדרש המחבר לנאמר **בבית יוסף** בדבר חובת אמירת ברכת התורה על ידי נשים.⁵⁴ **הבית יוסף** ייסר את דבריו על נימוקים המופיעים בתשובת מהרי"ל בעניין זה.⁵⁵ מהרי"ל כתב תחילה כי נשים אמנם מברכות ברכת התורה, והאיסור ללמוד מכוון לתורה שבעל-פה, ולא לתורה שבכתב, אם כי אישה שלמדה בעצמה יש לה שחר. גישה זו כלפי תלמוד תורה לנשים היא, כנאמר במפורש בתשובת מהרי"ל, דעת הרמב"ם.⁵⁶ בהקשר זה ציין **הבית יוסף** כי הגם שנוסח ברכת התורה מתייחס ללימוד תורה שבעל-פה, אין לשנות ממטבע שטבעו חכמים בברכות.⁵⁷ סיבה נוספת שהוזכרה **בבית יוסף**, המופיעה כנימוק השלישי בתשובת מהרי"ל, היא שברכת התורה של הנשים מתייחסת לקריאת הקרבנות. תפילה נתקנה כנגד קרבנות, ונשים חייבות בתפילה, מכאן שהן חייבות אף בקריאת הקרבנות. טעם שלישי שהובא **בבית יוסף** לחיוב נשים באמירת ברכת התורה, המצוי במהרי"ל כנימוק שני, הוא שלדברי **הסמ"ק** נשים חייבות ללמוד את הדינים השייכים להן.⁵⁸ **בדרישה** הובא מקור המחזק גישה אחרונה זו. המחבר הזכיר את דעת מורו, מהרש"ל, שסבר כי אף נשים מברכות ברכת התורה הואיל והן מצוות ללמוד את ההלכות שהן מחויבות בהן.⁵⁹

המקור השני שהרב נסים הפנה אליו ולא פירט בו מופיע **במור וקציעה** לר' יעקב אמדן.⁶⁰ ר' יעקב אמדן חלק שם על הטעם השני שהובא בדברי **הבית יוסף**. לדבריו, אין לנשים שייכות בקרבנות, כי אם בקניי זבה ויולדת, וכן אינן חייבות בתפילה. לעומת זאת, הוא תמך בדעה כי ראוי שנשים תאמרנה את ברכת התורה מן הטעם שהן חייבות ללמוד את הדינים השייכים להן, ואף שיבכ טעם זה.

עדויות היסטוריות על נשים למדניות

לאחר שהביא מדברי **המור וקציעה** עבר הרב נסים לראיות היסטוריות באשר להימצאותן של נשים

- 54 ר' יושע ולק כ"ץ, **דרישה, ארבעה טורים השלם**, טור אורח חיים, א, לעיל, הערה 46, סימן מז, עמ' רכא.
 55 רבינו יעקב מולין, **שרית מהרי"ל החדשות**, מהדורת י' סץ, ירושלים תשל"ז, סימן מה, אות ב, עמ' נג–נד. ראה גם לעיל, הערה 46.
 56 ראה לעיל, הערה 32.
 57 לעומת זאת, מדברי מהרי"ל עצמם משתמע כי נשים מחויבות באמירת ברכת התורה מחמת שהן מותרות בלימוד תורה שבכתב וכן רשאויות הן ללמוד בעצמן.
 58 בדברי **הבית יוסף** נכתב "סמ"ג". אולם ראה דבריו לעיל, הטקסט ליד הערה 46, שם ציינו כי מדובר למעשה **בסמ"ק**.
 59 **חידושי וביאורי מהרש"ל** [...] **על הטור**, מהדורת ש"ב ותר, טור אורח חיים, חלק ראשון, ירושלים תשי"ח, סימן מז, ד ע"ד.
 60 ר' יעקב אמדן, **מור וקציעה**, חלק ראשון: אורח חיים, אלטונא תקכ"א, סימן מז, לג ע"ד.

למדניות. חשוב לומר כי הנשים הלמדניות שהובאו לדוגמה בתשובתו לרב טננברג אינן אותן נשים שהוזכרו בחוות דעתו ההלכתית, שבעל-פה, לצירי ועידת "בני-עקיבא".

בפתח דבריו בנושא זה ציין הרב נסים כי למעשה נשתמרו בידנו עדויות לא מעטות על נשים שלמדו תורה, מהן שהיו גדולות בתורה והרביצו תורה. עדויות אלה נוגעות, לדבריו, לדורות "הראשונים", ונראה כי ההתייחסות לדורות אלה ניצבת במנוגד לדברי החפץ חיים שהבחין בין דורות עברו, שבהם נאסר על נשים ללמוד תורה, לבין המצב שנתהווה בדורות האחרונים שהצריך שינוי בפסיקה. הרב נסים ציין כי מקצת הנשים הלמדניות כתבו פסקים וחידושי תורה, ובספרי ראשונים ואחרונים אחדים אף נרשמו חידושים ותירוצים משמותיהן של נשים. אפשר כי אף כאן רמז הרב נסים לאסנת מזרחי לבית ברזאני, האישה שאלה כיוון בחוות דעתו בעניין האולפנא לבנות.

קודם שנדון במקורות שהובאו בתשובת הרב נסים, ראוי לומר באשר לעדויות הרבות בדבר נשים למדניות כי באופן פרדוקסלי, למרות האיסור של תלמוד תורה לנשים, ההתייחסות מצד הרבנים וחכמי ישראל לתופעה הייתה אמנם של יראת כבוד. התרעות של חכמים נגד נשים שלמדו תורה כמעט ולא נשמעו,⁶¹ ואף לא מצאנו שהשקיפו על העניין הזה כמצווה הבאה בעבירה. להפך, מדובר היה בדרך כלל בנשים צדקניות מופלגות, ולא נותר לחכמים אלא להודות ולברך על המוגמר. מדברי הרב נסים עצמו עולה כי הרב לא ראה את עצם המציאות של נשים למדניות כתופעה ספורדית שהייתה שמורה ליחידות סגולה בלבד ושאינן להקיש ממנה על ציבור הנשים בכללותו. על-פי דבריו היו נשים רבות כמותן במהלך תולדות עמנו.

הרב נסים הביא לראיה שלוש נשים למדניות לאורך הדורות, וכתב כי ניתן היה להוסיף עוד כהנה וכהנה דוגמאות, אולם עותותיו אינן בידו להאריך.⁶² תחילה הפנה לספר **התשב"ץ**.⁶³ בחיבור זה מאת ר' שמעון בן צמח דוראן (קכ"א-ר"ד [1361-1444]), שנולד במאיוורקה ועבר להתגורר באלג'יר בשנת קנ"א (1391),⁶⁴ הזכיר המחבר במסגרת אחת מתשובותיו תירוקן מאת "רבנית". דמות אנונימית זו הייתה אשתו של ר' יוסף טריויס (נולד בשנת ס"ה [1305]), רב במרסיי,

61 ר' זאב וואלף לייטנר, **שאלות ותשובות בית דוד**, חלק ראשון, וין תרצ"ב, סימן צט, מט ע"ד - נ ע"א (דבריו אלה צוטטו בחיבורו של ר' הלל פוסק, **הלל אומר**, תל-אביב תשט"ז, יורה דעה, סימן קכ, עמ' רפ-רפג); ר' גדלי' פעלדער, **יסודי ישרון**, חלק ראשון, טורונטו תשי"ד, נשים בברכת וכלימוד התורה, עמ' קל-קלט. ועיין ר' אליעזר יהודה וולדינברג, **ציץ אליעזר**, חלק תשיעי, ירושלים תשכ"ז, מפתחות, סימן ג, עמ' 4; שם, סימן ג, עמ' כט-לב. וראה גם ר' ישכר חמר, **עלי חמר**, ירושלמי-סדר נשים, תל-אביב התשמ"ב, עמ' קצח; הרב חיים דוד הלוי, **מים חיים**, חלק שני, תל-אביב תשנ"ה, סימן פט, עמ' 310-309.

62 ראה לעיל, הטקסט ליד הערה 6.

63 ר' שמעון בר צמח, **ספר התשב"ץ**, חלק שלישי, אמשטרדם צת"ח, סימן עח, כא ע"ג.

64 על ר' שמעון בן צמח דוראן ראה, H. J. Zimmels, 'Duran, Simeon ben Zemah', *Encyclopedia Judaica*, Jerusalem 1972, Vol. 6, pp. 302-306.

מגדולי חכמי פרובנס, שנקרא ר' יוסף הגדול. בנם היה ר' מתתיהו טריויס, (פ"ה[?]–קמ"ה[?]), 1325–1385[?]) שהיה רבה של פריס משנת ק"כ (1360) ועד לפטירתו. ר' יוחנן טריויס (נפטר בשנת קפ"ט [1429]), בנו של ר' מתתיהו, היה רבה של פריס מפטירת אביו ועד לגירוש היהודים מצרפת בשנת קנ"ד (1394). ר' יוחנן טריויס היה בן דורו של ר' שמעון בן צמח דוראן.⁶⁵ השאלה שהופנתה למחבר משואל מתונים התייחסה לסוגיה במסכת פסחים (ג, ע"ב) שבה נאמר כי רבי שיבא תלמיד שאמר בזה הלשון: "מפני מה בוצרין בטהרה ואין מוסקין בטהרה" באומרו: "מובטח אני בזה שמורה הוראה בישראל". ואמנם לא חלפו ימים רבים והורה הוראה בישראל. לעומת זאת, הוא לא שיבא את מי שהתבטא בלשון הקצרה: "מפני מה בוצרין בטהרה ומוסקין בטומאה". השואל תמה על כך לאור הנאמר בסוגיה עצמה: "לעולם ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה". בפתח תשובתו ציין ר' שמעון בן צמח דוראן כי יישובים רבים הוקדשו לקושיה זו. הוא עצמו הביא תירוצן ששמע מאביו⁶⁶ משמה של הרבנית שהוזכרה לעיל: מי שאמר את דבריו בלשון ארוכה יותר נקט לשון נקייה, ומשום כך זכה לקילוס. הכלל: "לעולם ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה" מתייחס לרב המלמד את תלמידו, שאז ראוי כי יגרוס לשון קצרה על מנת שדבריו לא ישתבשו ולא יובנו שלא כהלכה. אולם תלמיד השואל את רבו, מוטב שישתמש בלשון נקייה, משום שלבו של הרב לב רחב, ואין הוא מתבלבל מחמת לשון ארוכה הנאמרת לו. הרשב"ץ סיים בדברי השבח "ותירוצן יפה הוא זה". הוא אמנם הוסיף והביא תירוצן אחר, אך הוא קבע את דברי הרבנית כהסבר ראשי.⁶⁷

הדוגמה הבאה שהרב נסים הזכיר היא לאישה למדנית בשם קרינדל. אביה של קרינדל היה ר' ליב ברלין (נפטר בשנת תק"ג [1743]), רבה של פרשבורג, ובעלה היה ר' יוסף שטיינהרט (נפטר בשנת תקל"ו [1776]), רבה של פיורדה, ובעל שו"ת **זכרון יוסף**.⁶⁸ אחיה דוד (נפטר בשנת תקל"ו) היה רב באלטונה, המבורג ותדסבק.⁶⁹ אחיה ישעיהו (נפטר בשנת תקנ"ט [1799]), רבה של ברסלאו, הוא מחברם של ספרים רבים, ובהם **הפלאה שבערכין**. אחותה של קרינדל, מערלא, הייתה אף היא מלומדת

65 עניין זה נזכר במפורש בתשובת הרשב"ץ. על החכמים למשפחת טריויס ראה, Y. Horowitz, 'Treves', *Encyclopedia Judaica*, Jerusalem 1972, Vol. 15, pp. 1376-1377; idem, 'Treves, Johanan ben Joseph', *ibid.*, p. 1378; י"ל שפירא, **משפחות עתיקות בישראל**, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 92–90.

66 על דמות זו ראה, צ"י צימלס, 'דוראן', **האנציקלופדיה העברית**, ירושלים תשכ"ט, כרך שנים-עשר, עמ' 241.

67 בנוגע לרעיון שהעלתה הרבנית בדבר המעלה והיתרון שבנקיטת לשון נקייה, נדמה שהגרעין להפיסה זו מצוי במדרש הכתוב "ומן הבהמה אשר לא טהרה" (בראשית ז, ב) כי עיקם הקב"ה שלוש חיבות בתורה כדי שלא להוציא דבר מגונה מפיו, דהיינו הלשון: "ומן הבהמה הטמאה" (מדרש בראשית רבא, מהדורת י' תיאודור וח' אלבק, ירושלים תשכ"ה², לב, ד, עמ' 291).

68 ר' יוסף שטיינהרט, **שו"ת זכרון יוסף**, פיורדא תקל"ג.

69 ראה, י' דוקקעס, **אוה למושב**, קראקא תרס"ג, עמ' 63–59.

ואשת רב.⁷⁰

ר' יוסף שטיינהרט הזכיר פעמים אחדות במהלך חיבורו **זכרון יוסף** את רעייתו הלמדנית. כבר במבוא לספרו שיבח אותה על שהפצירה בו להדפיס את תורתו.⁷¹ באחת מתשובותיו⁷² כתב כי הרצה בפני אשתו את ביאורו לפיוט "היום הרת עולם", והיא, על יסוד דבריו אלה, פירשה שני קטעים נוספים מתפילת ראש השנה. קודם שהביא את ביאוריה אלה כינה אותה הרב: "זוגתי המושכלת והמלומדת הרבנית הגבירה היקרה", ולאחר שהביאם אמר: "והנאני דברי מאוד". במקום אחר בחיבורו הזכיר את ביאורה לקושי בהבנת מדרש על יוסף.⁷³ בספר **מיני תרגומא** הביא ר' ישעיהו ברלין את פירושה של קרינדל לרש"י בבראשית לב, ה, וכתב עליו: "אחותי ידיה בכל קדושה ויודעת ספרי חכמניות ודורשניות כבנות צלפחד בן חפר".⁷⁴ במבוא לחיבורו **יש סדר למשנה** המציא באוטוגרף של המחבר בכתב-יד, רשם ר' ישעיהו ברלין על אודותיה: "ואחותי המפורסמת בכל קצוי ארץ. קרינדל זלה"ה".⁷⁵ אישה זו אף נזכרה ב**שם הגדולים** לחיד"א בערך "רבנית": "והרב זכרון יוסף בדרושים הביא פשטי' ופי'רש מן האשה הרבנית".⁷⁶ יש לציין כי אף הדוגמה מתוך **ספר התשב"ץ** הובאה בערך זה ב**שם הגדולים**, לצד עדויות אחדות נוספות על נשים למדניות.

הרב נסים הפנה לאחר מכן לספר **מצב הישר** שבו נכתב בראש אחת התשובות כי גדולי הקדמונים היו כותבים תשובות שהן פסקי הלכה לנשים.⁷⁷ בתשובה שבחיבור הנזכר הועלו שתי דוגמאות. הדוגמה הראשונה מופיעה ב**שו"ת מהר"ם מרוטנבורג** שבו הובא פסק מאת ר' ישראל בן יואל זוסלין שהופנה לאישה מורדת, פסק אשר חייב אותה לשוב אל בעלה, על מנת שיוכל לקיים מצוות פרייה ורבייה, שאם לא כן יוכל לגרשה בעל כורחה.⁷⁸ הדוגמה האחרת היא תשובתו של מהר"י

70 למקורות ביוגרפיים על בני משפחה זו ראה, י"א קאמעהאר, **דור דעה**, ירושלים תש"ל,² ב, עמ' פז – פט, צ – צא; י' ווייס, **אבני בית היוצר**, ירושלים תש"ל,² ל ע"ב – לא ע"א.

71 ר' יוסף שטיינהרט, **שו"ת זכרון יוסף**, לעיל, הערה 68, הקדמה, בלא עימוד.

72 שם, שאלה יג, טז ע"ד – יז ע"א.

73 שם, 'חידושים ודרשות', צט ע"ג. בשאלה שהופנתה אל ר' יוסף שטיינהרט על-ידי גיסו ר' דוד ברלין, ושנדפסה אף היא ב**זכרון יוסף** (חשן משפט, א, פב ע"א – ע"ד), שיגר המחבר לקראת סיום פריסת שלום לאחותו.

74 ר' ישעיהו ברלין, **מיני תרגומא**, ברעסלווא תקצ"א, ג ע"ג. הגע בנפשך, שהן ביאור זה והן הפירוש הנזכר קודם לכן נוגעים ליוסף, שהיה אף שם בעלה.

75 הנ"ל, **יש סדר למשנה**, סדר זרעים, כתב יד אוקספורד – בודלי, קטלוג גויבאואר 1016 (סרט מספר 22502 במכון לתצלומי כתבי-יד העבריים), דף 153 ע"ב. בהמשך הדברים הזכיר המחבר אף את מערלא.

76 ר' חיים יוסף דוד אולאי, **שם הגדולים**, ליוורנו 1774, ועד חכמים, מערכת ר', אות יוד, עו ע"ב. אנקדושות נוספות על אודותיה ראה, יל"ה מימון, **שרי המאה**, חלק ראשון, ירושלים תש"ז,² פרק יט, עמ' 227 – 228.

77 ר' שניאור זלמן דובער אנושינסקי, **מצב הישר**, חלק שני מן ספר בראשית, ווילנא תרמ"ז, תשובה כו, סד ע"ג – ע"ד.

78 **שו"ת מהר"ם ב"ר בתוך (דפוס פראג)**, מהדורת מ"א בלאך, בודאפעסט תרנ"ה, סימן תתרכא, קנו ע"ג – ע"ד.

ווייל⁷⁹ בעניין אישה שקבע לגביה כי היא חייבת בשבועה דאורייתא, משום שהודתה במקצת הדבר. עם זאת, ראוי לומר כי פסק זה היה מכוון, לאמיתו של דבר, לא לאישה עצמה, כי אם לדריינים שדנו בעניינה.⁸⁰ מחבר **מצב הישר** ידע שגדולי דור מפורסמים ומצוינים בעולם נהגו לשלוח פסקי הלכה לנשים, אולם הוא בחר שלא לעשות כן, בין היתר, מפאת שפלותו בעיני עצמו.

לצד נהגם של רבנים להפנות פסקי הלכה לנשים, הביא הרב נסים בהמשך דבריו מקרה הפוך של אישה שכתבה בעצמה פסק הלכה. מדובר בשאלה שכתבה אישה בשם מירקאדה, שהייתה בתם של ר' שם טוב ארוך ושל אסתר, בתו של ר' אברהם טאריקה. על ר' שם טוב ארוך ידוע כי ר' משה אבן מוסה, חכם מצפון אפריקה ובנו של ר' אברהם אבן מוסה (ת"כ [?] – תצ"ג [1660(?) – 1733]), חיבר לכבודו שיר ב"לקחתו אשה חדשה".⁸¹ בראש השאלה נאמר כי אביה דר בנא אמון (אלכסנדריה), ואף שהדבר לא צוין במפורש, נראה כי אף היא התגוררה בעיר זו. שאלה זו התפרסמה בספר תשובותיו של ר' חיים שלמה טארסה **חיים שנים** בצירוף תשובתו של ר' משה ישראל,⁸² אשר שימש משנת תקכ"ז (1766) כאחד מחכמי הקהילה באלכסנדריה וכיהן כרב כולל בעיר זו בשנים תקמ"ד – תקס"א (1801 – 1784).⁸³ לבד מתשובה זו, יש בחיים **שנים** תשובה נוספת שנכתבה אף היא בידי ר' משה ישראל.⁸⁴

שאלתה של מירקאדה, שאלה ארוכה ומפורטת, נסובה סביב ירושת אמה. מירקאדה ביקשה לתבוע מאביה את חלקה בנדוניית אמה שנפטרה ובנכסי המלוג שנפלו לאמה בירושה מאביה לאחר נישואיה, נכסים שהיו בחזקת האב, וזאת, לטענתה, לפי תקנת דמשק בדיני ירושה, אשר נהגה בנא אמון. במסגרת שאלתה נשאה ונתנה מירקאדה בספרות הלכתית ענפה הנוגעת לתקנות טוליטולה

79 ר' יעקב ווייל, **שאלות ותשובות**, ויניציאה ש"ט, סימן לב, טו ע"ב – יז ע"א.
80 ראה שם, סימן כט, טו ע"א – ע"ב. לדוגמאות נוספות של רבנים שבאו בחליפת מכתבים עם נשים מלומדות בענייני פסקי הלכה השווה, י"ד בסקין, 'חינוך נשים יהודיות והשכלתן בימי הביניים בארצות האסלאם והנצרות', **פעמים**, 82 (תש"ס), עמ' 44 – 45, ובמקורות המובאים שם.
81 ראה, מ' בניהו, 'דבי אברהם אבן מוסה ובנו רבי משה: מראשי המדברים בקבלת האר"י בצפון אפריקה', **מיכאל**, ה (תשל"ח), עמ' נד, קלא. השיר מופיע ב"דיואן ר' משה אבן מוסה", כתבייד בניהו צ' 153 (סרט 43652 במכון לתצלומי כתבייד העבריים), דף 159 ע"ב (השיר האחרון בקובץ). לתיאור כתבייד ראה, בניהו, שם, עמ' פב – פג.
82 ר' חיים שלמה טארסה, **חיים שנים**, אומיר תרכ"א, סימן טו"ב, ל ע"א – לך ע"ג.
83 ראה, ר' רחמים חיים יהודה ישראל, **בן ימין**, סאלוניקי [תרגו], ה ע"ג; ר' שלמה חזן, **המעלות לשלמה**, נא אמון תרנ"ד, קיג ע"א – ע"ב; ג' פוויילוב, **חכמי יהודי מצרים**, ירושלים התשנ"ח, עמ' 160. ס' מרכוס בחיבורו **תולדות הרבנים למשפחת ישראל מרודוס**, ירושלים תרצ"ה, עמ' 35, כתב כי כיהן כרב בשנים 1801 – 1767, אולם אין זו הבנה נכונה של הנאמר ב"בן ימין" כי "מש' התקכ"ז עד ש' התקס"א ראינוהו בנא אמון יע"א ויהי שם לראש ולקצין עם משנהו כסף מהר"ר יהונתן גאלאנטי ז"ל".
84 התשובה האחרת היא בסימן יט, לו ע"ד – מז ע"א. שאלות ותשובות אלה נמצאו על ידי ר' רפאל יצחק ישראל בגנוי חמיו, ר' מיכאל יעקב ישראל. (על ר' רפאל יצחק ישראל ראה, מרכוס, שם, עמ' 84 – 80. על ר' מיכאל יעקב ישראל ראה שם, עמ' 75 – 65).

ודמשק, וגילתה בקיאות רבה במקורות. בפתח תשובתו כינה ר' משה ישראל את השואלת: "האשה הכבודה והצנועה וקורין לה חכמה מירקאדה" וכי "פיה פתחה בחכמה ופשטה ידה בספרן של ראשונים ואת אחרונים להפך בזכות עצמה".⁸⁵ המחבר דן ארוכות בטיעוניה, אולם לבסוף דחה אותם בנימוק כי לפי תקנת דמשק, רק במקרה שאישה לא הניחה אחריה זרע של קיימא יורשי האישה חולקים עם הבעל חלק כחלק. אם האישה הניחה זרע של קיימא הבעל יורש הכול.⁸⁶

שאלתה של מירקאדה ותשובתו של ר' משה ישראל אינן מתוארכות, אולם אפשר לקבוע מועד משוער לכתיבתן מתוך עדות פנימית. בתשובה הוזכר ר' אהרן אלפנדרי מחבר **יד אהרן**, ביאור לטור, בברכת החיים. חכם זה נפטר בשנת תקל"ד (1774).⁸⁷ ר' משה ישראל עצמו הסתייע בתשובתו למירקאדה ביד **אהרן**, חלק אבן העזר, סימן קיח. תשובה זו כלולה בחלק השני של אבן העזר, שראה אור באימיר בשנת תקכ"ו (1766).⁸⁸ נראה אפוא כי שאלתה של מירקאדה ותשובת הרב עליה נכתבו בין השנים תקכ"ו – תקל"ד (1766 – 1774).

דמותה של הלמדנית המופלגת מירקאדה, שהייתה עד כה דמות עלומה למדי ולא נזכרה בכתובים הרבים בנושא נשים ותלמוד תורה, זכתה כאן לגאולה בדברי הרב נסים. השאלה והתשובה ראיות, מפאת חשיבותן, לעיון נפרד, מקיף ומפורט.

עצם פסקו של הרב נסים התייחס ללימוד משנה על-ידי בנות בבתי ספר, ובסיום תשובתו שב לנושא זה, בכותבו: "וגם אין כל חדש כי כבר בבתי הספר בארץ לומדות הבנות משניות מזה כחצי יובל שנים ולא נשמעה כל מחאה על-כך".

סיכום

במאה העשרים, נוכח שינויי העתים, חלו תמורות בפסיקה בשאלת לימוד תורה לנשים. היו פוסקים במאה זו שהביעו גישות המתירות לימוד תלמוד לנשים לכתחילה, והיו פוסקים שהוסיפו לדבוק

85 הנסיבות הקשורות בהשכלתה התורנית של מירקאדה אינן ידועות, ולא ברור אם היוזמה ללמודה תורה יצאה מאביה בהיותה צעירה לימים או שיצאה ממנה עצמה כשעמדה על דעתה. מתוך שאלתה של מירקאדה עולה כי הייתה בת יחידה לאמה. אפשר כי למדנותה קשורה בעובדה שלא היו לאביה בנים, בדומה לרש"י שלא נולדו לו בנים ולימד את בנותיו. אין זה מן הנמנע כי היכרותו של ר' שם טוב ארוך עם דרשת 'אשת חיל' מאת ר' אברהם אבן מוסה, דרשה המוסבת על אישה למדנית (ר' אברהם אבן מוסה, **מנחת סוטה: שיטה על מסכת סוטה**, ירושלים תשנ"ט, עמ' קעד – קפא) היא שהשפיעה עליו ללמד את בתו תורה. (לניתוח מפורט של דרשה זו ראה, י' ליון, **ותורת חסד על לשונה**, ירושלים תשס"ג [בדפוס]). ראה גם לעיל, הטקסט ליד הערה 81.

86 על תקנת דמשק וזיקתה לתקנת טוליתולה ראה, י' ריבלין, **הירושה והצנחא במשפט העברי**, רמת-גן תשנ"ט, עמ' 102 – 96, ובספרות המובאת שם. העדות מתוך **חיים שנים** אינה מוזכרת במקורות הללו.

87 עמ' 597, Vol. 2, 1972, Jerusalem, *Encyclopedia Judaica*, 'Alfandri, Aaron ben Moses'.

88 ר' אהרן אלפנדרי, **יד אהרן ח"ב מחלק אבן העזר**, אימיר תקכ"ו, סימן קיח, קיח ע"ד – קכה ע"ד.

בגישה האוסרת תלמוד תורה לנשים.⁸⁹

מדברי הרב נסים בתשובתו משנת תשכ"א עולה שהוא השקיף על לימוד תורה לבנות ככלי מרכזי בחינוך הבת לאמונה, ליראת שמים ולקיום מצוות. הרב הוכיח שזו אף גישתם של גדולי הפוסקים, החל בבעל ספר חסידים והסמ"ק והמשך בעמוד ההוראה הבית יוסף. מדברי החפץ חיים הראה הרב נסים כי מכיוון שהנוער חשוף יותר לדעות זרות ולספרות קלוקלת, יש להרחיב את מסגרת לימוד התורה לבנות, ולפיכך הוא שיבח את בתי-הספר ואת האולפנא שבהם למדו הבנות משנה.

בתשובתו לרב טננבוים, הביא הרב נסים לתשומת לבו של השואל שאין הדבר פשוט לאסור כפי שדימה. ועם זאת לגבי לימוד תלמוד ופוסקים, אין בדברי תשובתו לרב טננבוים התייחסות חד-משמעית.

את תשובתו של הרב נסים אפשר לחלק לשלושה חלקים, שיש בהם הדרגתיות מסוימת. התשובה פתחה בנימה אפולוגטית, כאשר הובאה דעתו של החפץ חיים שהתיר לימוד תנ"ך וספרי מוסר נוכח שינויי העתים. בהמשך התשובה הובאו ראיות שונות שחובה על נשים ללמוד את ההלכות הנוגעות אליהן. בחלק השלישי, החלק החותם את תשובתו, ציין הרב לשורת נשים, לאורך הדורות, אשר הגיעו להישגים מרשימים בלימוד תורה, ליכולת לנסח דיון הלכתי העולה על שולחן מלכים, ואף הגיעו להנהגה תורנית של ציבור.

הגם שתשובת הרב נסים כוונה מלכתחילה ללימוד משנה של בנות בבתי-ספר, נראה כי מעבר לעיסוק בשאלה ספציפית זו, בהעלותו את הדוגמאות הרבות, לדידו, של נשים למדניות ובהסתיעותו בהן, פתח הרב נסים בפסיקתו פתח, בייחוד לאור הבאת המקרה של מירקאדה, לדיון הלכתי בעניין לימוד תורה מעמיק של נשים, עד למדרגה של פסיקה.

נוסח שאלת הרב טננבוים ותשובת הרב נסים עליה

אנו מביאים להלן העתקים משאלת הרב טננבוים ומתשובתו של הרב נסים אשר מצויות בארכיון "יד הרב נסים". שני עותקים של תשובת הרב נסים נשתמרו. העותק האחד הוא הנוסח הראשון הכולל שגיאות הדפסה אחדות, העותק השני הוא עותק שבו תוקנו השגיאות, והוא בלא ספק הנוסח שנשלח לרב טננבוים. תיקון אחד שהוכנס הוא תאריך שאלתו של הרב טננבוים. בנוסח הראשון נכתב "כ"ט בניסן", בנוסח השני תוקן התאריך בכתב יד. התאריך אינו ברור, אולם הוא ידוע משאלתו של הרב טננבוים עצמו: כ"ו בניסן. תיקון אחר הוא בכותרת הספר **מור וקציעה**, שתיבתו הראשונה נדפסה כ"מוק" ותוקנה במכונת הכתיבה ל"מור".

89 סקירת כלל המקורות המוסבים על נשים ולימוד תורה, ובכללן הדעות שהובעו במאה העשרים, היא מעבר למטרת מאמר זה. ראה לעיל, הערה 42.

בהעתק הנוסח שנשלח לרב טננבוים ושמצוי ב"יד הרב נסים" נקטעו בחמישה מקומות סופי השורות משום שנייר ההעתקה לא הגיע אליהם. בנוסח הראשון שתיים משורות אלה מופיעות במלואן. ארבעה מחמשת המקומות הקטועים הם ציטוטי מקורות, ועל-כן ניתן להשלים את החסר בלי כל קושי. במקום האחר מדובר בגרש שחסר.

כ"ו בניסן תשכ"א

הראשל"צ מוהר"ר י. ניסים שליט"א

אדשה"ט⁹⁰ באה"ר⁹¹.

נפלאתי בקראי בא' מעתוני הערב, של שה"ע⁹², הוראה בשם כת"ר⁹³ המתרת את למוד התורה לנשים, ומסתמיות הלשון נראה שהוא נגד ההלכה הפסוקה ממצוקי ארץ⁹⁴, אשר כולנו חייבים להשמע להוראותיה ולהשתדל בהקמתה ולהביאה למציאות חיינו ולאור באורה. אני מזדקק לדברים בהיות שאני מכיר זה מקרוב את השואלים, ולפי מיטב הידיעה, הם אמנם באמון תום חפצים דעת את הליכת התורה לחיות לפיה, ואשר עלינו העומדים על מדין החיוב להשקותם ולרוות את הצמאון לדבר ההלכה, דבר ה', ולענ"ד אפילו במקום שאפשר להתיר, עלינו למצוא את הסייגים והחומרות, כי הבקעות רבים, ועלינו לגדרם, עא"כ⁹⁵ במקום שהאיסורים מפורשים יש מאד להזהר מלחפש את דרך המקל, כי אין גדל כחנו בזה, – ובהיות שאנן עסקינן בזה, נ"ל⁹⁶ לאמר בביאור ההלכה ביו"ד רמ"ו סע"ו, דההלכה מתחילה, שיש לאשה שכר בלמדה תורה, והיא כאינה מצווה ועושה, שיש לה שכר עכ"ל⁹⁷ וא"כ לפי"ז יש לאשה שכר בלמודה העצמי, וכמ"כ⁹⁸ כשלומדים אתה יש שכר למלמד, ומסימת ההלכה אע"פ שיש לה שכר צו חז"ל שלא ילמד אדם וכו' וכמו שכ"ז⁹⁹ מוסבר בג'100 בבלי וירושלמי בסוטה, עד כדי שא"ל אביו של הורקנוס, ישרפו ד"ת ואל ימסרו לנשים, ממלא, לא רק שיש איסור ללמדה, אלא שיש עלינו למצוא טעדיק

90 אחר דרישת שלומו הטוב

91 באהבה רבה

92 שבוע העבר

93 כבוד תורתו

94 הביטוי "מצוקי ארץ" הוראתו על-פי רוב צדיקים. ראה סנהדרין כו, ע"ב; מדרש תנחומא, ירושלים תשכ"ט, בראשית, א; סדר אליהו זוטא, סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא, מהדורת מ' איש שלום, ווינא תרס"ב, ה, עמ' 182; רבינו שמעון מפראנקפורט דמיין, ילקוט שמעוני, חלק שלישי, כתובים, ווארשא 1877, תהלים, רמז תרנ"ג; יומא לח, ע"ב; רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על נביאים, נביאים ראשונים, לעיל, הערה 48, רמז פו, עמ' 194. בסדר אליהו זוטא, שם, עמ' 181, מתבארות התיבות האלה במשמעות של תלמידי חכמים.

95 על אחת כמה

96 נראה לי

97 עד כאן לשונו. יש לציין כי דברים אלו אינם לשונו המדויקת של השולחן-ערוך, אלא פרפרזה בלבד.

98 וכמו כן

99 שכל זה

100 בגמרא

כדי למנוע מהם בלמוד התורה.

א"א¹⁰¹ בענין ברכת התורה מצינו שגם האשה מברכת, וכן בענין ברכת המזון מזכירה היא פסקת על תורתך וכו', כי יש הלכות שעליה דעתן, הלכות הנוגעות לה וגם בזה עלינו למנען מפלפולי יתר, אלא הדברים כפשוטם, וכמש"כ¹⁰² הב"ח בטור וגם בענין תושב"כ¹⁰³ מצינו לגירסת הטור לאסור, וכן הר"ם בהלכותיו בת"ת אוסר לכתחלה, ואע"פ שהג' נדרים ל"ה ב' מתירה את למוד המקרא לבנות (במשנה שם) הר"ם השמיט לפסקא זו — אני מסתפק בזה כי אין זמני אתי ואכהמ"ל.¹⁰⁴ בטוחני שכל דברי ומעשי כת"ר לש"ש נעשים, ולכן באים הדברים הנ"ל, וברכתי מקודש שלוחה אלי כת"ר שיזכה להרבות תורה ודעת בקרב אחינו בני", ויזכה לישב על מדין עד זקנה ושיבה ויזכה לביאת גוצ"ב¹⁰⁵ הדור"ש¹⁰⁶ והמכרוע"ה¹⁰⁷ ה' עקיבה טננבום זכרון מאיר בני-ברק

101 אם אמנם

102 וכמו שכתב

103 תורה שבכתב

104 ואין כאן המקום להאריך

105 גואל צדק במהרה

106 הדורש שלומי

107 והמכבדו כרום ערכו הנעלה

ב"ה. ירושלים, ט' באייר התשכ"א

לכבוד

הרב עקיבא טננבוים יצ"ו

בני-ברק.

ר. נ.,

קיבלתי את מכתבו מיום כ"ו [בניסן ש"ז, שבו הראה בקיאות בענין
למוד תורה לנשים, וכל אריכות דבריו הם משנה שאינה צריכה. לא נשאלתי
מאותם אנשים שכב' כותב שמכירים מקרוב, אלא שאלתי על לימודם של הבנים
והבנות וענו ואמרו שהבנות לומדות משנה מסכת ברכות ושבתותי אותם;
והלואי שילמדו תורה ולא ספרי מינות ואהבה וכדומה, כי לא כדורות
הראשונים דורות האחרונים שבדורות האחרונים כל הבנות לומדות בבתי
ספר וקוראות בספרים מסוכנים שחששם של חז"ל מלימודן בתורה הוא כמעט
ככלום נגד היוזקן של הספרים החיצונים, וטוב שיתעסקו בד"ת ממה שיקראו
בספרי כפירה וראה בליקוטי הלכות לבעל חפץ חיים במסכת סוטה כא. שכתב
"ונראה דכל זה דוקא בזמנים שלפנינו שכל אחד היה דר במקום אבותיו
וקבלת האבות היה חזק מאוד אצל כל אחד ואחד להתנהג בדרך שדרכו אבותיו"¹⁰⁸
וכמאמר הכתוב שאל אביך ויגדך בזה היינו יכולים לומר שלא תלמוד תורה
ותסמוך בהנהגה של אבותיה הישרים אבל כעת בעו"ה¹⁰⁹ שקבלת האבות נתרופף
מאד מאד וגם מצוי שאינו דר במקום אבותיו כלל ובפרט אותן שמרגילין
עצמן ללמוד כתב ולשון העמים בודאי מצוה רבה ללמדם חומש וגם נביאים
וכתובים ומוסרי חז"ל כגון מסכת אבות וספר מגילת המאור וכדומה כדי
שיתאמת אצלם ענין אמונתנו הקדושה דאל"ה¹¹⁰ עלול שיסורו לגמרי מדרך ה'¹¹¹
ויעברו על כל יסודי הדת ח"ו. "ובל"ה¹¹² חייבות הנשים ללמוד דינים
הצריכים להם וכמ"ש הסמ"ג וכו"כ הספר חסידים סי' שי"ג וז"ל חייב אדם
ללמד לבנותיו המצוות כגון פסקי הלכות, ומה שאמרו כאילו מלמדה תיפול¹¹³]

108 תיבה זו קטועה בהעתק הנוסח הראשון.

109 בעזונותינו הרבים

110 דאי לאו הכי

111 מילה זו מופיעה במלואה בנוסח הראשון.

112 ובלאו הכי

זהו עומק תלמוד וטעמי המצוות וסודי התורה אותן אין מלמדים לאשה וכן¹¹³]
 אבל הלכות מצות ילמד לה שאם לא תדע הלכות שבת איך תשמור שבת וכן כן¹¹⁴]
 מצות כדי להזהר במצות שהרי בימי חזקיה מלך יהודה וכו' ע"ש. ופלא
 שמהרי"ל לא הביא את דברי הס"ח. וכן כתב מר"ן הב"י ביו"ד סי' ש"מ
 פשיטא דעל אשה נמי חייב לקרוע וכו' וגם למה שפי' בפ' ר"א שאין לך
 רק שבישראל שאין בו תורה ומצות, הא אשה איתא במצות וגם בתורה איתא
 שהרי צריכה ללמוד מעשה המצות שהיא חייבת. ועיין דרישה סי' מ"ז.
 ועיין "מור וקציעה" שם. וגם בדורות הראשונים רבות בנות למדו תורה
 ומהן היו גדולי תורה ממש והרביצו תורה וכמה מהן כתבו פסקים וחד"ת
 ובכמה ספרי ראשונים ואחרונים כתבו חידושים וישובין משם נשים. ועיין
 תשב"ץ ח"ג סי' ע"ח. ובשו"ת זכרון יוסף הביא כמה פעמים חד"ת משם
 זוגתו. ובס' מצב הישר סי' כ"ו כתב שהקדמונים היו כותבים תשובות
 ופסקי הלכות לנשים. וראה פסק דין שכתבה הרבנית מירקאדה בשו"ת "חיים
 שנים" סי' טו"ב ועוד כהנה וכהנה שאין לי פנאי כעת לפורטם.

וגם אין כל חדש כי כבר בבתי הספר בארץ לומדות הבנות משניות
 מזה כחצי יובל שנים ולא נשמעה כל מחאה על-כך.

בכבוד רב,

יצחק נסים

113 תיבה זו מופיעה בהעתק הנוסח הראשון בלא האות האחרונה.

114 הגרש בסיום מילה זו חסר גם בהעתק הנוסח הראשון.

115 מילה זו מופיעה במלואה בנוסח הראשון.